Sipos Balázs

A globalitás - tapasztalatok és - értelmezések a Horthy-korszakban[1]

A történeti és társadalomtudományi szakirodalomban a globalizációról létező különféle leírásokban, értelmezésekben értelemszerűen az eltérő diszciplínák eltérő nézőpontjai érhetők tetten. A média- és kommunikációtörténetben, illetve -elméletben talán általánosnak mondható nézet szerint például a globalizáció a távközlési forradalomhoz és a tömegmédia megjelenéséhez köthető, azaz a 19. század második felében, utolsó harmadában indult, és erőteljesen kulturális jelenség. Elsősorban a világméretekben és szisztematikusan először a 19. században megszervezett kommunikációs hálózatok jelentőségét szokás itt hangsúlyozni (lásd például John B. Thompson úttörő munkáját);[2] itt azonban nem csupán a távíró és a telefon elterjedésére, hanem a kép- és hangrögzítés azon újabb technikáira is utalni kell, amelyek eme úgynevezett kommunikációs forradalom második szakaszában terjedtek el.[3] A kommunikációkutató Roger Silverstone – ezzel összhangban – úgy véli, hogy először éppen a kultúriparban következett be globalizáció, aminek egyszerre oka és következménye *„bolygónk összezsugorodása”*.[4] Úgy fogalmaz, hogy a globalizáció egyszerre anyagi realitás és elmeállapot: *„addig terjed, ameddig képzeletünk”,* azaz ameddig a média és a kommunikáció elér (hiszen pontosan ezek képzeletünk forrásai, kiindulási pontjai). Silverstone szerint a kommunikációs eszközök közé nem csupán a sajtó, a könyv vagy például Hollywood sorolandó (azaz az amerikai mozifilmek), hanem a vonat, ez *„az új kommunikációs és közlekedési technológia”*, amely *„egész kontinenseket nyitott meg a hétköznapi emberek előtt”*.[5] Vagy a fogyasztás, amely *„maga is a közvetítés egyik formája”*.[6]

A szociológus Roland Robertson Silverstonhoz részben hasonlatosan úgy véli, hogy a globalizáció kezdete az 1870-es és 1920-as évtized közötti öt évtizedre tehető – de nem egyszerűen azért, mert az új kommunikációs eljárások lehetővé tették a

[1] Írásom a Magyar Tudományos Akadémiai Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

[2] THOMPSON, John B.: *Media and Modernity*, Polity Press, Stanford University Press, Cambridge, Stanford, 1996.

[3] Évtizedek óta szokás különféle kommunikációs forradalmakról beszélni, úgymint a beszéd, az írás, a nyomtatás, a távközlés és a számítógép-alapú kommunikáció forradalmáról.

[4] SILVERSTONE, Roger: *Miért szükséges a média tanulmányozása?* Akadémiai, Budapest, 2008. 126.

[5] Uo. 124. 125. – Peter Burke és Asa Briggs médiatörténeti monográfiájukban a vonat és a hajó is önálló fejezetet kapott. BRIGGS, Asa - BURKE, Peter: *A média társadalomtörténete Gutenbergtől az internetig*, Napvilág, Budapest, 2012. (2. kiadás).

[6] A fogyasztás és a globalizáció történetére lásd TRENTMANN, Frank: *Crossing Divides. Consumption and globalization in history*, Journal of Consumer Culture*,* 2009. July, 187-220.

globalizációt (például a világpolitika művelését),[7] hanem azért, mert a *„meglévő globalizációkat”* ekkor *„tudatos, tömegkommunikációs eszközök által reflektált globalizációk”* váltották vagy egészítették ki.[8]

A szintén szociológus Ulrick Beck fogalmi szempontból másként, de médiatörténeti szempontból nézve nagyon hasonlóan közelít a kérdéshez. Szerinte ugyanis meg kell különböztetni egymástól a globalizmust (a világpiac elnyomja a politikai cselekvést és minden mást is legyűr), a globalizációt (a transznacionális szereplők megrendítik a nemzetállamok autoritását) és a globalitást. A globalitás itt tulajdonképpen a már régóta létező világtársadalomra való utalás. Például arra, hogy másfél-két évszázada egyre több állam keretein belül ütköznek egymással a különböző gazdasági, kulturális, politikai formációk, és ezen *„ütközések”* miatt újra és újra bizonyítani kell a korábban magától értetődő dolgok jogosultságát.[9]

A tradicionális társadalmi, politikai és kulturális viszonyokat tehát nagyjából a 18. század legvégétől, a 19. század legelejétől folyamatos kihívások érték és érik, mégpedig adott állam vagy nemzet határain kívülről.[10] Egyre több minden történik tehát egyszerre több és több helyszínen, és elterjednek a nemzetállami politikába nem integrálható társadalmi és társas kapcsolatok. Mindezek eredményeként – így Beck – született meg a *„reflexív”*, azaz önmagáról tudó, önmagát érzékelő, világhorizonttal rendelkező világtársadalom.

Ulrick Beck leírásához három megjegyzést fűznék.[11]

1. A *„társas”* itt természetesen nem a *„párkapcsolat”* helyett áll, hanem utalás arra, hogy nem minden társas (személyek közötti) kapcsolat társadalmi is egyben. Mondjuk a férfi-női viszony esetében többféle távoli *„példa-kép”*, többféle modell közül is választhatott a Horthy-korszak magyarországi médiafogyasztója. Így például az 1920-as évek végén a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóirata, a *Szocializmus* olvasója is értesült arról, hogy a világháború hatására Európában, Amerikában és a Szovjetunióban *is „nemi forradalom”*, *„szexuális lázadás”* következett be, ami *„minden világrészben és minden országban egyaránt súlyos komplikációkat okoz”*. Mindezt egy könyvismertetés keretében olvashatta, amely ismertetés tárgya az Amerikai Egyesült Államokban elterjedt társas viszonyokról szóló, eredetileg amerikai, ám ekkor már németül is megjelent két könyv: *„A modern ifjúság forradalma”*, illetve *„A pajtás házasság”*.[12]

2. Az említett társas és társadalmi kapcsolatok ugyan valóban okozhattak *„súlyos komplikációkat”*, de *„idővel”* és valamilyen módon integrálódhattak a helyi viszonyokba (mondjuk: elfogadott lett). Maradva a példánknál: a pajtás-házasságot is

---

[7] KAUL, Chandrika: Imperial Communications, Fleet Street and the Indian Empire c. 1850s–1920s, IN: BROMLEY, Michael és O’ MALLEY, Tom (szerk.): A Journalism Reader, Routledge, 1997. 59.

[8] BECK, Ulrich: *Mi a globalizáció? A globalizmus tévedései – Válaszok a globalizációra,* Belvedere, Szeged, 2005. 29. 58.

[9] Uo. 18-20.

[10] Uo. 65.

[11] Uo. 46. 19-20. 58.

[12] BALOGH, Vilma: *Ben Lindsay két könyve,* Szocializmus*,* 1928/10. sz. 394-397. Idézetek helye: 395.

bemutató, *Halálos tavasz* című magyar film vetítését engedélyezte a filmek cenzúrázását végző Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság, ami arra utal, hogy *„idővel"* tolerálhatóvá vált ez a kapcsolattípus.

3. Silverston szerint, mint láttuk, a globalizáció *részben* elmeállapot; Beck pedig a globalitás és a globalizáció fontos szereplőjének tartja az önmagáról tudó világtársadalmat. Azaz a *„tudat globalizálódása"* (Ulf Hannerz) együtt jár a globalizációval, mint *„anyagi realitással"*, továbbá annak a feltétele is. Itt pedig a személyesen meg nem tapasztalt világot közvetítő eszközökről (médiumokról), a *„világcsinálás"* kulturális apparátusáról van szó.[13]

Számtalan példán keresztül lehet érzékeltetni, hogy mit is jelent: a 19. században és a 20. század első felében újabb és újabb nemzetek fölötti (vagy transznacionális) szereplők és intézmények jelennek meg a színen. Ilyen mondjuk a világirodalom születése, ami a neves irodalmár, Thienemann Tivadar 1931-es könyve szerint Goethe *„találmánya"*. Egészen pontosan ő *„mondta ki először, hogy a nemzetek között egyre növekvő forgalommal együtt […] a világirodalom kialakulóban van"*, ami újdonság ahhoz a nézethez képest, amely szerint a világirodalom valamiféle egyetemes világkönyvtár (Bibliotheca Universalis), amelyben nyelvi különbségekre való tekintet nélkül a világ minden részéről *„tárolnak"* könyveket. Ezzel szemben Goethe 19. század eleji értelmezésében a növekvő kapcsolatok eredményeként *„bizonyos kiváló irodalmi alkotások nyelvi és nemzeti határokon túlterjedve olvasóközönséget találnak különböző nemzeteknél"* – és így természetes módon az írók is olvassák egymást és reagálnak egymás műveire, ami *„a nemzetek-fölötti irodalmi élet"* kialakulását eredményezi.[14]

Goethe példája tehát egy nemzetek feletti vagy talán inkább transznacionális szereplő: a világirodalom *„színrelépését"*, továbbá ennek felismerését, az erre való reagálást mutatja, illetve újfent utal a kultúra és a kommunikáció központi szerepére a globalizációban. Az irodalom ugyanis – egy, az ezredforduló körül elterjedt megközelítés szerint – *„csak egy szerepkör a sokféle közlési technológia közül"*.[15] Ráadásul – teszem hozzá – a globalitásra vagy globalizációra való reflektálás kitüntetett helye, valamint a személyesen nem látott, a távoli világok észlelésének egyik eszköze. Egy újabb irodalmi példával élve: Heinrich Heine 1843-ban a vasút hatását így írta le: *„Micsoda változásoknak kell bekövetkezniük most látásmódunkban és képzeteinkben! Még a tér és az idő alapvető fogalmai is megrendültek. A vasút megöli teret, és már csak az idő marad számunkra… […] Mi lesz, ha megépülnek a Belgiumba és Németországba vezető vonalak, és ezeket összekötik az ottani vasutakkal! Olyan ez, mintha a világ hegyei és erdői Párizs felé közelednének. Már érzem a német hársak*

---

[13] HANNERZ, Ulf: *Baj van a globális világfaluban. A világ, ahogy a külföldi tudósítók látják,* Replika, 1997. június, 87.

[14] THIENEMANN, Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak,* Danúbia, Pécs, 1931. 41.

[15] Idézi SZEGEDY-MASZÁK, Mihály: *Irodalomtörténeti elképzelések a New Literary History című folyóiratban,* IN: VERES, András (szerk.): *Az irodalomtörténet esélye,* Gondolat, Budapest, 2004. 224. – Itt az ún. kultúratudományi fordulatról van szó, amelynek következményeként az irodalomtudományt sokan valójában médiatudománynak tartják, mert a közlés módjaival foglalkozik. Lásd SZAJBÉLY, Mihály: *A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról,* Médiakutató, 2005/1. sz. 71-79.

illatát; ajtóm előtt ez Északi-tenger hullámai morajlanak".[16] Egy ennél ismertebb példával élve: négy évvel később Petőfi Sándor a vasút világot hódító és műveltségterjesztő szerepét tematizálta a *Vasúton* című versében.

A 19. század végére lényegében közhely lett, hogy a vasút behálózza a világot, tempója miatt megváltoztatja az emberi észlelést,[17] a kultúrát terjeszti vagy éppen ellenkezőleg: a kultúrát rombolja és egyneműsíti (elhozza az *„egyetemes egyformaságot"*) és otthontalanná tesz (az emberek csak *„kóborolnak a világban"*, *„mindenütt otthon vannak, és sehol sincsenek otthon"*).[18] Emiatt a vasút fogalma alkalmassá vált arra, hogy azokat az újabb kommunikációs eljárásokat, technikákat, amelyekhez a vasútéhoz hasonló tulajdonságokat társítottak, vele jellemezzék. (A tömegsajtó például *„jobban behálózza a világ testét, mint vasutak"* – írta 1906-os esszéjében Ambrus Zoltán.)[19]

Másrészt a vasút úton-útfélen hangoztatott jellemzői (tér és idő változása, mozgás általánossá válása és tömegek számára élménnyé válása, hatása a kultúrára stb.) idővel a világ általános jellemzőivé váltak. A 20. század első felében pedig filozófiai és szociológiai munkákban általános emberi tapasztalatként mutatták be a sebesség, a tér és az idő megsemmisülést, a felgyorsult életet, az állandó mozgást. A szociológus Dékány István 1943-ban a *„mai társadalom különleges vonásai"* közé sorolta a *„gyors életritmus"*-t, a *„mobilizmus"*-t és az *„új nomádság"*-ot. Fordított módon ugyan, mint Silverstone tette, de ő is összekapcsolta a különféle kommunikációs és közlekedési eszközöket (nála a közlekedés a *„nagyobb halmaz"*): *„forradalmasító tényezőként hatott a közlekedési forradalom (1830–1930); vasút, hajózás, távíró, telefon, autó, napjainkban pedig kiválókép szellemi téren a kino, a rádió stb. szerepe"*. A 19. század első felének társadalma még *„legyökeresedett, stabilis"* volt, a 20. század első felének társadalmát azonban már a *„mobilizmus"* jellemzi.[20]

Dékány István itt részben a turizmusra, az ilyen célú utazásokra utalt (részben a kivándorlásra is). Egy olyan korban tette ezt, amikor a 19. század utolsó évtizedeinek a hősiesség pózát sem nélkülöző, már nem felfedező útjait, de még bizonytalan és furcsa, szokatlan, kivételes *„úttörő turizmusát"* szokás lett megmosolyogni való semmiségként ábrázolni. Jules Verne *Nyolcvan nap alatt a Föld körül* című regényének

---

[16] Idézi: SCHIVELBUSCH, Wolfgang: *A vasúti utazás története-a tér és az idő iparosodása a 19. században,* Napvilág, Budapest, 2008. 45. (Kiemelés tőlem.)

[17] Heine kortársai közül sokaknak alapélménye volt a vasút szédítő sebessége, amit az ágyú és a puskagolyó sebességéhez hasonlítottak (ez az érzés fejeződik ki a szárnyas kerék ábrázolásában, ami a repülést idézi). SCHIVELBUSCH (2008): 42. 90.

[18] BAUSINGER, Hermann: *Media, technology and daily life,* IN: BOYD-BARRETT, Oliver és NEWBOLD, Chris (szerk.): *App-roaches to Media. A Reader,* Arnold, London–New York–Sydney–Auckland, 1995. 537. – Babits Mihály egy helyütt ehhez a 19. század közepi leíráshoz hasonlóan *„az emberiség szellemi életének gyásznapjá"*-nak nevezte a pillanatot, amikor *„az első vasút elindult"*, mert a vasút megsemmisítette a művészetet. Mégpedig olyan módon, hogy ezer és ezer tájon és városban lehet általa járni, de valójában *„egy tájról és városról sincsen hangulatunk"*. Az elveszett szellemi javakért cserébe pedig *„haszontalan állati kényelmet"* ad. BABITS, Mihály: *Huszadik, huszadik század. (Novella, semmi más.),* Nyugat, 1911/2.

[19] AMBRUS, Zoltán: *Irodalom és újságírás*. IN: KENYERES, Zoltán (szerk.): *Esszépanoráma, 1900-1944,* Szépirodalmi, Budapest, 1978. I. k. 5.

[20] DÉKÁNY, István: *A mai társadalom. Bevezetés a társadalomtudományokba,* Pantheon, Budapest, 1943. 233.

kalandjait például (amely regény egyik ihlető forrása a Thomas Cook utazási iroda által szervezett első világkörüli turista út volt) Márai Sándor 1939-ben *„útszéli valóság”*-nak nevezte, sok-sok földkörüli útról szóló cikk és könyv után.[21] Illetve azután, hogy – mint a Magyar Világhíradó 1934 nyarán beszámolt róla – Wiley Post repülőgépével hét nap és tizennyolc óra alatt körbekerülte a Földet.[22]

A két világháború között tehát közhellyé vált, hogy a tér összezsugorodott, hogy a tér és az idő megsemmisült, hogy az egész világ megismerhető. Az újság olyan, mint egy nagy hegy, amelynek tetejéről látni, hogy mi történik Franciaországban vagy Kínában – írta a Columbia Egyetemen is tanító zsurnaliszta Szabó László. A mozi *„Az embert egy ültő helyében megsétáltatja az egész világon”* – állította Szabó Dezső.[23] Németh László pedig a rádióról jegyezte fel 1934-ben: *„Elhozza hozzám idegen népek szavát, szomszédommá teszi a távolit, […] varázsszekrényen át a legeldugottabb faluba is odabűvölheti a világot […]”*.[24]

Ennek az élménynek a közhelyszerű mivoltát azonban nem az ilyen kijelentések hosszú sora mutatja igazán, hanem az olyan elejtett megjegyzések, amelyek nem a különféle médiumok *„speciális”* tulajdonságait sorolják, hanem mintegy mellékesen jegyzik meg: a világ távoli pontján történtek események ismertek a hazai olvasók, nézők hallgatók előtt. Így például a *Szocializmus* egyik 1927-as elemzésének szerzője, az 1908–1909-ben az Egyesült Államokban tevékenykedő Bárd Imre a *„világsajtó”* és az érdekelt európai hatalmak parlamentjei említése után csak *„odavetette”*: *„A távol Keleten dúló háború tüze szinte idelátszik hozzánk”*.[25]

Nem tűnik túlzásnak azt állítani, hogy a Horthy-kor újságolvasó, könyvolvasó embere nap mint nap találkozhatott ehhez hasonló leírásokkal, megállapításokkal. Ezek között olyanok is akadtak, amelyek az újfajta világészlelés *„hétköznapi emberekre”* gyakorolt következményeiről szóltak. Mint például az 1930-as években magyarul is megjelent *A tömegek lázadása*, amelyben Jose Ortega y Gasset (a tér és az idő megsemmisülése mellett) arról írt: *„[…] a világ és vele, benne az élet is, hirtelen megnövekedett. Hirtelen valóban világszerűvé vált; s ezzel azt akarom kifejezni, hogy az élet tartalma az átlagember típusa számára ma az egész világ; hogy ma mindenki, egészen szokásszerűen, az egész világot éli. […] A távolinak ez a közelsége, a messzinek ez az ittléte, minden élet határát mesés arányban kitágította.”*[26]

---

[21] MÁRAI, Sándor: *Mark Twain divatban,* [1939] IN: Uő: *Írók, költők, irodalom.* Sajtó alá rendezte: URBÁN, László. Helikon, Budapest, 2002. 125.

[22] http://filmhiradok.nava.hu/watch.php?id=692

[23] SZABÓ, Dezső: *Moziban,* Nyugat, 1912/24. sz. http://epa.oszk.hu/00000/00022/00118/03789.htm

[24] Idézi SALAMON, István: *Tollal és mikrofonnal. Irodalom a Magyar Rádióban, 1925-1944,* Fekete Sas, Budapest, 2003. 67.

[25] Dr. BÁRD, Imre: *Kína és az európai imperializmus,* Szocializmus, 1927/6. sz. 215. – Tíz év múlva ugyanebben a lapban ugyanezen témáról szólva ezt írta Mónus Illés: *„Az európai közvélemény már megszokta, hogy a kínai hírek és események mögött idegen nagyhatalmak intrikáit […] lássa”.* MÓNUS, Illés: *Spanyolország: Európa Kínája,* Szocializmus, 1937/1. sz. 1.

[26] ORTEGA Y GASSET, José: *A tömegek lázadása, „Írás”*, Budapest, é. n. 44-45. – Ernst Bloch egy 1929-es cikkében írta: *„Az illusztrált lap és a mozgófénykép a világ minden, még legtávolabbi zugát is a* tömeg *közvetlen látványává tette”*. BLOCH, Ernst: *A képes újság diadala,* IN: Uő: *Korunk öröksége,* Gondolat, Budapest, 1989. 40. (Kiemelés tőlem.).

Ennek kapcsán utalhatunk a Pásztor Árpád cikkére a *Literatúra* című lap 1928-as évfolyamából, amely lényegében röviden mindazt összefoglalta, amiről eddig szóltam. Pásztor, aki világkörüli útjának élményeiről *Budapesttől a Föld körül Budapestig* című könyvében számolt be,[27] írt a gyors tempóról, a távolság csökkenéséről, a kulturális egymásra hatásról, és a távoli minták követéséről, utánzásáról: *„Az élet tempója megszázszorozódott, ma telefonon Amerikával beszélünk, távolba látunk, Budapesten a párizsi Nagy Opera előadásait hallgatjuk, a képes magazinok levegőjét, a pergő filmek képeit éljük. A mimikre-elméletnek minden alá van vetve."*[28]

A világkultúra kialakulásáról

A Pásztor Árpádtól való idézet egyúttal a globalitás vagy a globalizáció egyik magyarázattípusára is példa. Arra, amelyik szerint a tér és az idő jellegének változása, az állandó mozgás, a világ és vele együtt a távoli kultúrákból való *„példa-képek"* megismerhetősége arra vezet, hogy a különféle kultúrák egyneművé válnak, a nemzeti sajátosságok fontossága csökken, a hagyományos értékek eltűnnek, megsemmisülnek.[29] Az utánzás lesz általánossá.

Ennek az értelmezés-típusnak több változata is létezett. Voltak, akik a világ amerikanizálódását vélték látni, aminek a végén kialakul egy egységes világkultúra. Szerb Antal szavaival: *„Európa Amerika felé halad; nem is halad, hanem rohan, az élettempónak megfelelően, amerikai autón, amerikai jazz-zenére, az amerikai dollármitológia mágneses vonzása felé, és még a szépségideál is görl-izálódik […]"*.[30] Ennek eredményeként kialakult egy közös világvárosi ízlés, amely Budapestre is jellemző, amely egységes *„színdarabokban, mozifilmekben, öltözködésben és a szórakozás módjainak megválasztásában"*.[31] Ennek a véleménynek az első felét elfogadta Babits Mihály is, aki 1930-ban *„az európai ízlés növekvő amerikánizmusá"*-ról és arról írt, hogy az amerikai élet *„divatbajött nálunk"*.[32] A jogi és külpolitikai közíró, Czakó István pedig egy teljes tanulmányt szentelt Berlin elamerikanizálódásának, amelyben megállapította, hogy se London, se Párizs, hanem csak

---

[27] Nyugat kiadása, Budapest, 1911.

[28] PÁSZTOR, Árpád: *Könyvkiadás, 1929.* Idézi: BEDNANICS, Gábor - BÓNUS, Tibor (szerk.): *Kulturális közegek. Médiumok a 20. század első felében Magyarországon,* Ráció, Budapest, 2005. 127.

[29] Dékány István már idézett munkájában arról írt, hogy a *„mobilizmus"* miatt kevert társadalmak alakulnak ki, és emiatt *„Elfeledett lesz a helyi hagyományokhoz való rögződés."* DÉKÁNY: 233.

[30] SZERB, Antal: *Amerikai könyvek,* [1928] IN: Uő: *A varázsló eltöri pálcáját,* Magvető, Budapest, 1969. (3. kiadás) 290.

[31] *A világvárosi ember,* Uo. 68.

[32] BABITS, Mihály: *Líra Amerikában,* Nyugat, 1930/12. sz. http://epa.oszk.hu/00000/00022/00492/15283.htm – Babits másutt is kifejtette ezt: *Babits Mihály huszonöt éves írói jubileumán a civilizáció veszedelméről, az igazság, esztétika, erkölcs válságáról, az amerikanizmusról és az önmagát tönkrekritizáló észről beszél,* IN: *Pesti Napló,* 1928. október 28. Idézi: SIPOS, Lajos (szerk.): *„Engem nem látott senki még." Babits-olvasókönyv,* Historia Litteraria Alapítvány, Korona, Budapest, 1999. II. k. 177-179.

a német főváros veheti fel a versenyt New Yorkkal.[33]

Mások az egységes világkultúrában nem fedezték fel az amerikaiságot, vagy nem gondolták, hogy kizárólag vagy döntően amerikai lenne. Ignotus már 1913-as *Világirodalom* című előadásában (amelynek kiindulópontja természetesen Goethe elgondolása és fogalmi újítása volt) azt hangsúlyozta, hogy mivel minden mindennel összefügg, minden gazdasági, technikai, kulturális és tudományos változás az egész emberiségre hat, legyen annak helyszíne akár Amerika, akár más kontinens. Ez, valamint a *„mobilitás"* hozza el az egyformaságot. Vasúton minden *„valamirevaló ember meg is fordulhat egy esztendőn belül két-három országban. Stockholmtól Athénig tréniroznak a sportsmenek a világbajnokságra, s annál kevésbé tűnik fel, ha a bácskai jó cimbora szerencsét próbál a monte-carlói rouletten, mert Szabadkától Monte-Carlóig, sőt Bombaytől San Franciscóig, San Franciscótól New Yorkig, New Yorktól Hamburgig s Hamburgtól Vladivosztokig az emberek egyforma nadrágban járnak, egyforma szardíniát esznek, nagyjából egyforma iskolákban egyforma dolgokat tanulnak, és egyforma színházakban egyformán a Lustige Witwe, Víg Özvegy, Veuve yoyeuse, Merry Widow valcerjaiban gyönyörködnek s a Typhoon Tokeramójának során komorodnak el."*[34] (Fontos hangsúlyozni, hogy Ignotus a magyar színpadi szerzők sikereit a világirodalom és az egységesülő világkultúra részének mutatta, hiszen egyrészt a *Vígözvegy* német, francia, angol és magyar változatára, másrészt Lengyel Menyhért *Tájfun* című darabjára utal, amelynek egyik szereplője Tokeramó.)

Az életstílus és a kultúra egyformasága (egyformává válása) Szabó Dezsőt is foglalkoztatta, és egy lényeges elem kivételével Ignotushoz nagyon hasonlatosan írta le ezt a változást. Ez a lényeges elem a Szabónál később felbukkanó-általánossá váló *„fajvédő"* (faji) szempont. Például 1923-ban arról értekezett, hogy az egyes nemzeti kultúrák, a fajok és a nemzeti jelleg eltűnése mindenkinek veszteség – ám mégis létezik egy csoport, amely másként látja. Mint fogalmazott: *„A világkultúra fejlődése, mindenüttvalósága, az a tény, hogy a közlekedési eszközök egy napi járóföldé fogják tenni a glóbust, a körülbelül azonos városi, kulturális, gazdasági élet kifejlődése mindenütt, a ruházat, szokások stb. egyetemessége lassanként feloldja a fajokat egyetlen típussá: emberré.*

Irtózatos kilátás ez, mint irtózatos mindaz, ami a világ gazdag sokféleségét meg akarja rabolni. […] az ember […] nem lesz többé sem angol, sem francia, sem svéd, sőt még zsidó sem […]" – írta Szabó, majd ehhez egy váratlan fordulattal hozzáfűzte: *„És nézzük meg: kik azok, akik a faj létezését tagadják. Kevés kivétellel mind: zsidók."*[35]

Ezen a ponton érdemes visszautalni a vasút (a gép) kultúraromboló szerepéről vallott elgondolásokra, amelyek szerint *„elhozza az egyetemes egyformaságot"*; továbbá utalnék arra a közkeletű ábrázolásmódra is, amely szerint Amerika a gépesítésben, a természet meghódításában Európánál előbbre tart; és arra hogy Amerika egyik metaforája a felhőkarcoló lett. A két világháború közötti Magyarországon ugyanis többen is írtak a *„gépkorszak"* kultúraromboló következményéről, illetve a kultúrák

[33] CZAKÓ, István: *Berlin amerikai színei,* Magyar Szemle, 1931/2. sz. 140-147.

[34] IGNOTUS: *Világirodalom,* IN: *Nyugat,* 1913/16. sz. http://epa.oszk.hu/00000/00022/00134/04370.htm

[35] SZABÓ, Dezső: *Faj és világirodalom,* IN: Uő: *Panasz. Újabb tanulmányok,* Ferrum, Budapest, 1923. 95-96.

egyneművé válásának veszélyéről. Így például a festő Glatz Oszkár, aki (Farkas Árpád interpretációja szerint) azt írta: a gép *„Európából máris kiölt úgyszólván minden faji, nemzeti jellegzetességet; vége a népviseletnek, a népművészetnek […]”* Ebben a változásban Amerika jár elöl, őt követi Európa, Európát pedig Ázsia: a *„modern Japán”* talán már be is érte, Kína és India meg rövidesen beéri. És akkor *„az eddigi mesés gazdaság és változatosság helyett mit kapunk? Egy egész világon egyformán öltözködő, szürke, unalmas, festőietlen, univerzális embertípust […]”* A világ amerikai mintára alakul át: az állatok helyett autót és traktort használnak majd, a falu helyébe pedig felhőkarcoló és erőmű kerül.[36]

Az egységes világkultúra kialakulásáról szóló elméletek közül végezetül azt említem meg, amelyik szerint ennek forrása nem Amerika, és amelyik szerint a helyi nemzeti tradíciók miatt nem is teljesen egységes. Ezt a (napjainkban a modernizáció-fogalom újraértelmezése során divatos) elgondolást a történetfilozófus Joó Tibor fejtette ki. Úgy vélte: éppen az európai kultúra terjedt el és lett általános a Földön, azaz ez maga a *„világkultúra”*, és ez a világkultúra teremtette meg az *„egyetemes emberiség”*-et a korábban egymásról nem is tudó, egymást nem ismerő, eltérő kultúrájú földrészek nemzeteiből. Ám ez a folyamat nem homogenizál(t), hiszen az egyetemes kultúra kiegészül *„a lokális kultúrák elemeivel”*.[37] (Az említett modernizáció-meghatározás szerint a modernizáció nem amerikai, hanem európai eredetű, és a helyi tradíciók miatt jelentkező eltérések okán helyesebb is modernizációkról beszélni.)[38]

A kölcsönös függés és Európa

Az általános világvárosi ízlés, az egységes és egyneműű világkultúra, az amerikai életmód terjedése, Európa amerikanizálódása végső soron a kölcsönös függés elméletére vezethető vissza. Ez az elgondolás filozófiai munkákban éppen úgy felbukkant, mint politikusok beszédeiben. Az 1920-as évtized első felében Halasy-Nagy József filozófiaprofesszor úgy látta, hogy *„Korunk szellemé”*-nek egyik jellemzője, azaz *„Theoretikus koncepciónkat áthathatja a kölcsönös összefüggés gondolata, mely a természettörvényekben nyer kifejezést. A mi világunkban egy porszem elmozdulása az* egész *világegyetem megváltozásával jár, éppen azért, mert benne minden mindennel összefügg.”*[39] A *Pesti Hírlap* egyik 1930-as évek végi kiadványa, *„Az élet útmutatója”* pedig egy meg nem nevezett angol politikust idézett, aki *„kis falu”*-ról beszélt, amelyet *„világ”*-nak nevezünk, amelyben *„nem kerülhetjük el, hogy ne érintkezzünk”*, és amelyben a *„nagy távolságoknak vége: korunkban mindenkinek könyöke mások bordájához ér”*.[40]

Az az elgondolás, hogy a világot és annak változásait az interdependencia magyarázza,

---

[36] FARKAS, Árpád: *Árt-e a gép a művészetnek?* Magyar Szemle, 1930/8. sz. 351.

[37] JOÓ, Tibor: *Mit értsünk „Európa” alatt?* Magyar Szemle, 1931/12. sz. 381.

[38] NIEDERMÜLLER, Péter: *Sokféle modernitás,* IN: Uő és mások (szerk.): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban,* L'Harmattan, Budapest, 2008. 12-15.

[39] NAGY, József: *A mai filozófia főirányai,* Franklin, Budapest, 1923. 15. (Kiemelés az eredetiben.)

[40] *Az élet útmutatója*, Pesti Hírlap, Budapest, 1937. 281.

természetesen magyarázza a kulturális függés és egymásra hatás jelenségeit is, lévén ez egy általánosabb elmélet (ezt láttuk Ignotus előadásszövegében is, aki a *„minden mindennel összefügg”* elvéből vezette le a kulturális változásokat). Azaz a *„tömegek”*, az *„átlagemberek”* kulturális életének, szokásainak, valamint életmódjának (át)alakulása mellett például a gazdasági és politikai kölcsönhatásokat (a kölcsönös függés következményeit) is sokan tartották vagy tarthatták hétköznapi jelenségnek. Például a századfordulón magyarul is kiadott *„Kommunista kiáltvány”* olvasói, illetve azok a szerzők, akik ennek egyes gondolatait felhasználták. Mint ismert ugyanis, Marx és Engels igen hangsúlyosan értekezett arról, hogy a burzsoázia egyrészt *„a világpiac kizsákmányolásával az összes országok termelését és fogyasztását kozmopolitává tette”*, másrészt *„kihúzta az ipar alól a nemzeti talajt”* és pusztítja az *„ősrégi nemzeti iparokat”*. Ennek eredményeként *„A régi helyi nemzeti önelégültség és elszigetelődés helyébe általános forgalom, a nemzeteknek egymástól való általános és kölcsönös függése lép”*.[41]

A kölcsönös függés koncepciója természetesen másként jelentkezett az első világháború után, mint a 19. század közepén. Lényegi változásnak tűnt az Amerikai Egyesült Államok szerepének erősödése,[42] valamint a Távol-Kelet felértékelődése.

Az első világháború nyomán több európai gondolkodó leszámolt Európa civilizációs felsőbbrendűségének elképzelésével, s az *„öreg kontinens”* hanyatlását vizionálta.[43] Így volt ez Magyarországon is. A *Szocializmus* vagy Bethlen István miniszterelnök folyóirata, a Szekfű Gyula szerkesztette *Magyar Szemle* több munkatársa, szerzője is osztotta azt a véleményt, amely szerint Amerika gazdaságilag és politikailag is sokkal erősebb lett, Európa pedig hanyatlik. Például a *Szocializmus*ban Méhely Kálmán egyetemi tanár, 1918-ban államtitkár, ekkor nemzetgyűlési képviselő, arról írt, hogy Európa Perzsia sorsára jut, ha nem képes világhatalmát fenntartani. Elsősorban a sokkal hatékonyabb Amerika jelent veszélyt a számára, amelytől Európának tanulnia kell.[44] Ugyanígy látta a Vas- és Fémmunkások Lapja szerkesztője, a *Szocializmus* állandó szerzője, Kruppa Rezső,[45] aki öt évvel Méhely írásának megjelenése után egyrészt szintén az amerikai tapasztalatok felhasználását javasolta azért, hogy az európai ipar ne játsszon alárendelt szerepet az amerikai iparral szemben. Másrészt viszont annak a veszélyéről írt, hogy Magyarországon a racionalizált termelés csak a munkások kiszolgáltatottságának növekedését eredményezné, de elmaradna a tömegek fogyasztóképességének növelése, ami pedig Amerikában a racionalizálás része volt.[46]

A Magyar Szemlében a Magyar Nemzeti Bank tisztviselője, Buday Kálmán többször is leszögezte, hogy az amerikai gazdaság *„hihetetlen”* gyors fejlődése miatt megváltozott Európa és az Egyesült Államok hatalmi viszonya.[47] A történész közgazdász, volt

[41] MARX, Karl - ENGELS, Friedrich: *Kommunista kiáltvány,* Népszava, Budapest, é. n. 34-35.

[42] Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy az angol publicista, William T. Stead már 1902-ben megjelentette *A világ amerikanizálódása, avagy a 20. század fejlődési iránya* című kötetét.

[43] KAELBE, Hartmut: *Európa önértelmezése a 20. században,* IN: NIEDERMÜLLER (2008): 166-167.

[44] MÉHELY, Kálmán: *Dolgozó nemzetek,* Szocializmus, 1922/1. sz. 8-12.

[45] VARSÁNYI, Erika: *A szociáldemokrata sajtó és könyvkiadás (1890-1948),* IN: VARGA, Lajos (főszerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve,* Napvilág, Budapest, 1999. 272. 280.

[46] KRUPPA, Rezső: *A racionalizálás és a munkásság,* Szocializmus, 1927/11. sz. 411-415.

[47] BUDAY, Gyula: *A newyorki tőzsde,* Magyar Szemle, 1929/2. sz. 166-169.

külügyminiszter és a Gyáriparosok Országos Szövetségének volt ügyvezetője, Gratz Gusztáv ugyanitt szintén azt rögzítette, hogy a hatalmas belső fogyasztás, az így lehetővé váló tömegtermelés, a tömegtermelés mechanizálódása és végül a tőkegazdagság miatt *„állandóan Amerika erősbödik és Európa gyengül”*.[48] (Gratz itt tehát a Kruppa Rezső által említett összefüggésre is kitért – igaz, nem az általa felvetett szempontból –, már ami a tömegtermelés racionalizálása-mechanizálódása és aközött állt fenn, hogy a *„tömegtermelők”* életszínvonalának emelkedése a tömegtermelésnek jelentős piacot is eredményezett.)

Annak, hogy az Egyesült Államok és Európa viszonya megváltozott, természetesen egyik oka volt az amerikai hitelek jelentős szerepe Európa életében. Erre az összefüggésre rendszeresen visszatértek a két folyóiratban. A külpolitikai elemző és kormánypárti lapszerkesztő, Ottlik György ezt többször is a kölcsönös függés viszonyaiba állította. Egy ízben azt hangsúlyozva tárgyalta, hogy az USA a világháborúba való belépésétől kezdve láthatólag világhegemóniára tör, és hogy az Egyesült Államok és Európa viszonya világpolitikai jelentőségű, továbbá *„már csak a pénz- és hitelpiacra gyakorolt hatásainál fogva is, kötetlen érdekű Magyarország számára is”*. Ebben a cikkében, az előbbi összefüggésben továbbá leírta: *„Nekünk, akiknek számára még tizenöt évvel ezelőtt a külpolitikai gondolkodás határai Feldkirch és Predeál voltak, hozzá kell szoknunk ahhoz, ami tudvalevőleg az angolok privilégiuma volt: kontinensekben kell gondolkoznunk. Meg kell tanulnunk, bármily megerőltetésbe kerüljön is a méreteknek ez a hirtelen eltolódása.”*[49] Itt Ottlik egy nem lebecsülhető fontosságú változásra hívja fel a figyelmet. Arra, hogy a világháború kezdetéig, az önálló magyar külpolitika és önálló magyar külpolitikai aspirációk hiánya miatt az Osztrák–Magyar Monarchia jelentette a nagyvilágot (hiszen Feldkirch Nyugat-Ausztriában, Predeál pedig Erdély keleti végén található, azaz egykor határvárosok voltak). Ám azóta, a világ *„világszerűvé”* válása (például az USA szerepének felértékelődése) miatt, és talán azért is, mert a Monarchia, mint védőgyűrű megszűnt, Magyarországnak önállóan kell boldogulnia – a kölcsönös függés viszonyai között.

A *Szocializmus* és a *Magyar Szemle* cikkírói – mint utaltam rá – nem csupán Amerika és Európa viszonyát, és ennek hatását a világra (világgazdaságra, világpolitikára) szemlélték és elemezték, hanem e két kontinens és Ázsia együttműködését és lehetséges konfliktusait is. Mind a két folyóiratban olvashatni a civilizációk vagy fajok eljövendő nagy összecsapásáról, egy második világháborúról. Ebben a harcban, egyes szerzők véleménye szerint, Európa számíthat Amerika szövetségére. Kornis Gyula például azért gondolta így, mert bár az Egyesült Államok felszabadult *„Európa gyámsága alól”*, és gazdasági ereje jóval hatalmasabb lett, de *„nagyjában a kultúra egységét Európával megőrizte”*. A veszély forrása az, hogy a nem túl távoli jövőben a nagy ázsiai népek is a maguk lábára állnak, ők is *„lerázzák az európai igát”*. A gyarmatok függetlenségi háborúja *„a gigantikus összecsapás* [lesz] *Nyugat és Kelet között”*, azaz az egyik oldalon áll majd Európa és Amerika, a másik oldalon pedig a jövendő ázsiai nagyhatalmak, elsősorban is Kína és India.[50]

[48] GRATZ, Gusztáv: *A preferenciális vámrendszer,* Magyar Szemle*,* 1931/1. sz. 11.
[49] OTTLIK, György: *Külpolitikai szemle,* Magyar Szemle*,* 1928/2. sz. 197.
[50] KORNIS, Gyula: *Újjáéledt antik imperializmus,* Magyar Szemle*,* 1927/10. sz. 154.

Ehhez hasonló eredményre jutott ebben az időben a *Szocializmus*ban a közgazdasági író, Rudas Béla. A *Kommunista kiáltvány* szellemében, de azt meg sem nevezve, abból indult ki, hogy a nemzeti elkülönülést a világgazdaság és a világkereskedelem váltotta fel, és e változás során Anglia monopolizálta a világpiacot. A világháború alatt azonban az Egyesült Államok és a gyarmatok (itt Rudas Egyiptomot, Indiát és Kínát említette) háttérbe szorították Európát, amely elveszítette gazdasági szerepét, és versenyezni kényszerül a gyarmatok piacaiért – a gyarmati iparral. Itt tehát komoly ellentét feszül – szögezte le Rudas, aki egy speciális helyzetben kirobbanó, világrészek közötti háború lehetőségét is felvetette. A megoldás (tudniillik Európa régi pozíciójának visszaszerzése) az Európai Egyesült Államok lenne, azaz a gazdasági széttagoltság helyett az együttműködés – fejezte be a cikkét.[51]

Jól látszik, hogy Rudas Coudenhove-Kalergi *Páneurópa* című könyvének logikájára emlékeztető módon érvelt. A *Szocializmus* olvasója számára ez legkésőbb öt számmal ezt követően világossá válhatott, amikor is Hortobágyi László álnéven Faragó László ismertette az említett könyv lényegét.[52] Mégpedig olyan módon, hogy elöljáróban a fajok harcát jövendölte: Európa világuralmának vége szerinte az elnyomott fajok bosszúját hozza majd el.

Hortobágyi interpretációjában a *Páneurópa* kiindulópontja az, hogy Európa a világháború eredménye miatt elveszítette korábbi döntő szerepét a világban, és az európai nagyhatalmak helyét a világhatalmak vették át. Öt *„planetáris erőmező"* létezik: az amerikai, a brit, a szovjet-orosz, a kelet-ázsiai – és az európai, amely azonban még csak *„népek és államok káosza"*. Végső soron azonban csak két és fél–három blokk alakul majd ki a 20. században: Pán-Amerika Nagy-Britanniával az egyik, az egységes Ázsia a másik, és a Pán-Amerikával kulturális és faji okok miatt politikai szövetségre lépő Európai Egyesült Államok a harmadik. Európa a világháborút sehogy se kerülheti el, de egységesülve megvédheti magát Ázsia betörése ellen.[53]

Hortobágyi viszonylag részletesen foglalta össze Coudenhove-Kalergi elgondolását, hogy azután a folyóirat következő számában kicsit rövidebb elemzésében elvesse. Pán-Európa tervét ugyanis a *„fehér kapitalizmus imperialista"* koncepciójának, azaz erkölcstelennek minősítette, illetve irracionálisnak mutatta.[54] Ebből a folyóiratban egy igen rövid polémia kerekedett.[55] Számunkra, a globalitás–globalizáció szempontjából azonban csak a vita néhány érve fontos. Az első hozzászóló, Somogyi Mihály az európai ipar versenyképességének növelése és a *„bolsevizmussal"* szembeni védelem eszközének nevezte az egyesült Európát, és úgy látta: a fajok harca elkerülhető a munkások nemzetközi együttműködése révén.[56] Koleszár Bertalan ezzel szemben azt írta, hogy Pán-Európa egyrészt Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok

[51] RUDAS, Béla: *Vissza harmincöt évvel?* Szocializmus*,* 1926/1. sz. 33-34.

[52] Faragó Lászlóról lásd AGÁRDI Péter rövid írását *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve* életrajzai között: VARGA: 374-375.

[53] HORTOBÁGYI, László: *Páneurópa,* Szocializmus, 1929/6. sz. 206-211.

[54] HORTOBÁGYI, László: *Lehet-e Páneurópa szocialista program?* Szocializmus*,* 1926/7. sz. 247-250.

[55] A vitát részletesen összefoglalta és kontextusba helyezte EGRESI, Katalin: *Az európai integráció terve az 1920-as évek magyar politikai gondolkodásában,* Leviatán*,* 2005/2. sz. 111-140.

[56] SOMOGYI, Mihály: *Páneurópa és a szociáldemokrácia,* Szocializmus, 1926/8. sz. 280-283.

vazallusa lenne a Szovjetunió elleni gazdasági küzdelmükben. Másrészt *„a fehér faj fasiszta forradalmát jelenti”* a *„színes világrészek”*-kel szemben, és létrejötte a fajok közötti, *„új, méreteiben és részleteiben legrettenetesebb”* világháborúhoz vezetne.[57]

A vitát hosszú írásával Kertész Miklós zárta le. Szempontunkból három gondolata tűnik fontosnak. (1) Az egységes Európát ő az USA elleni védekezés eszközének nevezte, mert egység hiányában Európa Amerika gyarmatává válik. Amerika ugyanis hatalmas nemzetgazdaság, és ezért egyre súlyosabb lesz a fölénye a széttagolt és folyamatosan válságokat megélő Európával szemben. (2) A vita korábbi résztvevői Nagy-Britanniát Európán kívüli angolszász világhatalomként kezelték – Kertész viszont szakított ezzel a logikával, és azt hangsúlyozta, hogy Angliát be kell vonni az Európai Egyesült Államok kötelékbe. A brit gyarmatok ugyanis akár így, akár úgy, de biztosan felszabadulnak a jövőben (ezzel Nagy-Britannia megszűnik világhatalom lenni), és el kell kerülni, hogy az új és önálló államok ellenségüknek tartsák Európát. Az Európai Egyesült Államoknak tehát támogatnia kell a gyarmatok önállóságát és fejlődését, és ekkor a volt gyarmatok mint *„idősebb testvérükre„* tekintenek Európára, amelynek *„magasabb kultúrájától, fejlettebb és emberségesebb civilizációjától tanulhatnak”*. (3) A gyarmatok hiányát pedig a Szovjetunió bevonásával lehetne és kellene orvosolni, mert *„Az Oroszországgal kibővített vagy kibővült európai egység olyan hatalmas termelő- és fogyasztóterület [lenne], amelynek nincs szüksége gyarmati birtokokra”*.[58]

A *Szocializmus*beli vita utáni évben induló *Magyar Szemlé*ben nem tárgyalták ilyen részletesen Pán-Európa kérdését. A *Külpolitikai Szemle* elnevezésű rovatban is csak háromszor volt külön téma – ám ez nem jelenti azt, hogy a kölcsönös függés, a kontinensek egymáshoz való viszonya szempontjából ne merült volna fel valamilyen európai egység gondolata. Különösen is a gazdasági világválság éveiben tárgyalták a szerzők az USA egységes és hatalmas, illetve Európa széttagolt gazdasága közötti különbségeket. Ottlik László például azt vetette fel, hogy Európa államai a válságból csak két módon mászhatnak ki. Vagy az életszínvonal és a kulturális kiadások csökkentését, vagy az integrációt kell választaniuk.[59]

*

A 20. század első fele – mint láttuk – a *„globaliziáció előkészítésének”* időszaka volt Magyarországon is. Abban az értelemben mindenképpen, hogy a globalitásra való reflektálás, a globalitás megtapasztalása mindennapossá válhatott.

Első közlés: *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves.* Főszerkesztő: Majoros István. Szerkesztők: Faragó Gábor – Forgó Zsolt – Háda Béla – Madarász Anita, ELTE, Új-és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2012. 491-502.

[57] KOLESZÁR, Bertalan: *A Szocializmus és Pán-Európa,* Szocializmus, 1926/9. sz. 317.

[58] KERTÉSZ, Miklós: *Elleneznünk kell-e az egységes Európát?* Szocializmus, 1926/10. sz. 368-376. Idézetek helye: 375.

[59] OTTLIK, László: *Kapitalizmus, szocializmus és világválság,* Magyar Szemle, 1931/11. sz. 201-209.